

LITERATURGESCHICHTE

Ueber das armenische Alphabet

in Verbindung mit der Biographie des hl. Mašt'oc'.

ԵՒ ՆՇԱՆԱԿԻՐԻՔԻՆ ԻՄՅ ՅԱՅԼՈՑ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ԲԵՂԵԱՆԷ ԵՒ ՅԱՐՈՒՅԱՆԷ ԴԻՊԵՍՏԻՆԷ ԿՐԻՍՏՈՍ, ԼԵԲԵՆ ԵՍ ԻՒ. ՄԱՏ՛ՕՐ՝, Տ. 18.

Es ist ein eigenartiges Schauspiel für den Historiker, dass nur diejenigen noch nicht hellenisierten oder romanisierten Völker, welche, wie die Syrer, Kopten, Gotoe, Armenier und Ostalawen, in den Bannkreis des griechischen Christentums gerieten und in demselben verblieben, am Ausgange des Altertums es zu eigenen Schrifttümern in völkischer Sprache und Schrift gebracht haben, während bei all jenen Völkern, über welche das alleinige Patriarchat Altrom seine immer ausschliesslichere Herrschaft ausbreitete — die Iren und Isländer allein bis zu einem gewissen Grade ausgenommen — zuerst das an Unduldsamkeit nur mit den Arabern vergleichbare Römertum und dann auch die Kirche mit solchem Erfolge bemüht waren, ihnen die Überzeugung von der Minderwertigkeit ihrer Sprachen und Dichtungen gegenüber der edlen Sprache der Christenverfolger einzutrinken und sie mit Abscheu und Verachtung gegen ihre eigenen alten Ueberlieferungen und ihr eigentümliches Wesen zu erfüllen, dass nicht bloss ein eigenes völkisches Leben und Schrifttum sich nicht entwickeln konnte, sondern sie selbst, soweit es an ihnen lag, den Prozess der Entvölklichung und Verwelschung noch beschleunigten (Gallier, Besser, Albanesen, Britannier). Freilich, die deutsche Muse liess sich auf die Dauer nicht zum Schweigen bringen, und wenn auch die alten Heldengesänge jenen Bemühungen der Kirche zum Opfer gefallen waren, so war doch den Nibelungen und den Liedern eines Walther ein günstigerer Schickal beschied. Aber bis auf den heutigen Tag lastet auf sämtlichen westeuropäischen Sprachen, das Spanische und Italienische ausgenommen, der Fluch der römischen Schrift und der Mangel einer eigenen, ihren besonderen Bedürfnissen entsprechenden Schrift und Rechtschreibung.

Das Glück eines eigenen Schrifttums ist allerdings auch im Gebiete der griechischen Kirche einem Volke ver sagt geblieben — den Kappadokern; allein hier hatte die Hellenisierung schon

* Կը սկզբնը հատուած հատուած հրատարակել Պրոֆ. Մարտիանոսի Ուսումնասիրութիւնը Հայոց Պատմութեան վերաբերեալ (Studia zur armenischen Geschichte), որուն առաջին մասը կը կազմէ ներկայս Հայերէն Ազնայագրութեան պատմութիւնը. որ 1904ին ներկայացուած էր Լազարեան Ճեմարանի Մրցանակա-

ՄԱՏԵՆԱԿՐԱԿԱՆ

ՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ԿՐԻՍՏՈՍ ԵՒ ՅԱՐՈՒՅԱՆԷ ԴԻՊԵՍՏԻՆԷ ԿՐԻՍՏՈՍ

ԵՒ ՆՇԱՆԱԿԻՐԻՔԻՆ ԻՄՅ ՅԱՅԼՈՑ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ԲԵՂԵԱՆԷ ԵՒ ՅԱՐՈՒՅԱՆԷ ԴԻՊԵՍՏԻՆԷ ԿՐԻՍՏՈՍ, ԼԵԲԵՆ ԵՍ ԻՒ. ՄԱՏ՛ՕՐ՝, Տ. 18.

Պատմագետին համար երանաշահ ստեղծանք մին է այն, որ միայն այն ժողովուրդները, որոնք գին չէին հելլենացած կամ հռոմեացած, ինչպէս Ասորիները, Իսպանները, Գոթացիները, Հայերն եւ արեւելեան Ալանները, մտնելով յունական քրիստոնէութեան շրջանակի մէջ եւ հին մտաւոր շարքերու վերջերն ունեցան սեպական գրականութիւն ժողովրդական լեզուաւ ու նշանաբով, մինչ միտ բոլոր ազգերու ըով, որոնք վայել էին Հռոմայ միակ պատրիարքութիւնը իւր քարտեակ իշխանութիւնը կը ստանէր, — Իրանագիտիկն եւ Իսլամացիները միայն որոշ չափով մը ի բաց առնելով, — նախ արհեստագործողութեան կողմանէ միայն Արարացիներու հետ համեմատելի հռոմեականութիւնը եւ յետոյ նաեւ Եկեղեցին այնպէս շան ի գործ գրին համըրում յառաջ բերելու, թէ գոհնակ են եւ անպակ իրենց լեզուն եւ բանաստեղծութիւնները՝ համեմատութեամբ Բրիտանեանները հայձառնեալով արեւական լեզուին, եւ ստանելու զգում ու արհամարհանք զէպ ի իրենց սեպական հին տառագրութիւններն եւ առանձնապատուկ սովորութիւնները, որ ոչ միայն յատուկ ժողովրդական կեանք եւ գրականութիւն կարելի չեղաւ զարգացնել, այլ եւ անոնք ինքնին, որպէս այն իրենց մեղքն էր, եւս արագացուցին ազգայնութեան քայքայումը եւ կամաւորը (Գաղղիացիք, Բեսացիք, Աբխազացիք, Բրիտանիացիք)։ Գերման Մուսան ի հարկն չլուեց երկար, եւ եթէ նաեւ հին գիւցացիներութիւնները զոհ գացին եկեղեցւոյ այն ճիգերուն, այսու հանդերձ չիրեւուցեան ու մալթերի մը երգերուն բարեգուշակ մակատադիր մը սպասուած էր։ Մինչեւ այսօր ալ արեւմտեան-եւրոպական բոլոր լեզուներու վրայ, պատերէնն ու խառնուրդ զուրթ թողով, հռոմեական գրին անձըք ու իրենց մատական պետքերուն համապատասխանող սեփական գրի եւ ուղղագրութեան մը պակասը կը ծանրանայ սակաւին ուժգին։

Սեփական գրի ունենալու երջանկութիւնը անտարակույ նաեւ յունական եկեղեցւոյ սահմանին մէջ զլացուցեալ ազգի մը — Կապպադոքացացոյ, բայց հաս հռոմեական տիրապետութենէն յա-

բաշխութեան, ուր եւ արժանացած էր մըցմանիկ։ Սեմանուն Տոնիակը դիտողութիւնը նոր նմաբողոքով, եւ, ինչպէս պիտի տեսնու ընթացողը, կը լուծն վերջնականապէս Գրի գիւտի մասին բոլոր տարակոյսները։

Խոնարք. «ԱՆՈՒՍԻՍ»

vor der römischen Herrschaft begonnen, und ihre Kirchenlichter im 4. Jahrhundert hatten in Athen studiert und waren selbstverständlich von tiefer Verachtung gegen das barbarische Bauernidom erfüllt. Im übrigen waren die Kappadoken schon längst an den Gebrauch fremder Sprachen für Kultuszwecke gewöhnt: die ehrlich gehassten Feinde des Basileios, die Magier, feierten ihren Gottesdienst in iranischer Sprache und bedienten sich auf Inschriften des Aramäischen¹, und ihnen gegenüber machte sich die Kirche zum mächtigen Hebel des Hellenismus. Obwohl wir daher bis jetzt keine Zeile in kappadokischer Sprache besitzen², scheint es doch, dass dieses Volk das feine Gehör für lautliche Unterschiede mit seinen östlichen Verwandten, den Armeniern, teilte; wenigstens zeigt der von kappadokischen Eltern abstammende Urheber der gotischen Bibelübersetzung ein bei einem Germanen unerhörtes Sprachgefühl, das wir wohl als ein Erbeil seiner Eltern betrachten dürfen.

Unter den nachchristlichen Schöpfungen eigener Alphabete für „Barbarsprachen“ ist entschieden die Erfindung der armenischen Schrift die merkwürdigste. Gregor der Erleuchter hatte vermutlich armenisch gepredigt, obwohl es dafür kein ausdrückliches³ Zeugnis gibt und man auch nicht be greift, wo er das Armenische gelernt haben sollte, wenn er, wie die Ueberlieferung will, der Sohn eines Parthers und als Kind nach Kaisareia gebracht und dort erzogen worden war. Doch haben wir Grund, der Ueberlieferung zu misstrauen, und die ganze Bekehrungsgeschichte wird viel verständlicher, wenn er, wie ich vermute, in der Nähe der römisch-armenischen Grenze, etwa in Neokaisareia oder in Kleinarmenien, aufgewachsen ist⁴. Dann konnte er von Jugend auf mit dem Griechischen sowohl als mit dem Armenischen vertraut sein.

¹ S. J. MARQUART, Untersuchungen zur Gesch. von Erän II, 1905 (gedruckt 1900), S. 118—123. LIDZBARSKI, Ephemeris der semitischen Epigraphik I 1 (1900), S. 59—74. I 3 (1902), S. 319—326. HANS REICHEL, WZKM, XV, 1901, S. 51—56.

² Ich kenne nur den Genitiv ΔΣΑΠI bezw. ΣΑΠI auf gewissen kappadokischen Münzen, der, wie die Darstellungen auf den Münzen vermuten lassen, „Oberpriester“ bedeuten muss, und zwar der Göttin Anaitis. Ein Stück stammt aus Tyana, ein anderes zeigt den Namen der ihrer Lage nach noch unbekanntes Stadt Anisa, aus welcher wir auch eine griechische Inschrift besitzen Vgl. E. CURTIUS: „Ueber ein Dekret der Anisener zu Ehren des Apollonios.“ Monatsberichte der Berl. Akad. 1886, S. 646—651, und über ΔΣΑΠI MARQUART: „Unters. zur Geschichte von Erän“ I, 37ff.

³ Agathang. § 167, S. 79, 58f. ed. LAGARDE = S. 636, 24—637, 10 (Venedig 1862, 82*) ist aus Korian S. 22, 25—32 abgeschrieben.

⁴ Hierüber handle ich ausführlicher in einer im Manuscript vollendeten Abhandlung über die Geschichte des armenischen Teilkönigreichs.

առջ արգէն սկսած էր Տելլենակամութիւնը եւ շարքազ գարուն իր նկեղեցայ Ջահերն՝ արժեա- կան քաղաքին մէջ կրթուած ըլլալով՝ գեղչկային խժուած բարբառին գէժ իոյ արճամարճանով լեցուած էին բնականարար: Իոյ աստի՛ կապա- զովկիտցիք եկային աստե՛նէ իմը արգէն ընտելացած էին օտար լեզուներ զորածելու կրօնական պիտայից Տամար: Եունաց թագաւորին օտարիկ ասեիկ թխնամիները՝ մարերն, երանեան լեզուս կը կատարէին իրենց պաշտամունչը, եւ արմատագրու- թեանց Տամար կը կիրարկէին արամերէն՝, մինչ ասանց Տահուակի՛ Եկեղեցին Տզը թիկուոք կը Տանգիտանը Տելլենակամութեան: Այս պատեա- առ թէպէտ եւ ցայժ՛մ կապազովկիական լե- զուս գրուած առց միակ շունկերը՝, այսու Տանդերձ կը թուի թէ այս ժողովուրդը իւր արեւելեան գրայիններուն՝ Տայերուն, նման Տնչա- կան ասորիքութիւններու Տամար փոփոկ ու զգայուն սկանջ միակեր, գտնէ Ս. Գրոց գրթական թարգմանութեան կապազովկիական ծնողներէ սերած Հեղինակը, գերմանի մը Տամար անլուր լեզուական այնպիսի գրածմամբ օժտուած է, զոր միայն իւր ծնողներէն ժառանգած կրեանք նկատել: «Բարբառիկ լեզուներու, Տամար յատուկ աղբարեաներու յեռ- քրիտոնէական սանդա- զորութեանց մէջ ապա Տողպպեա ամենազարմա- նային է Տայ գրի գիւնը: Գրիգոր Լուսաւորիչ Տաւանականօրէն Տայերէն քարոզած է. թէ եւ ա. այս յայտնի վկայութիւն շինչ՝ եւ անկարթիկ է բերանել թէ ուր ասոված պիտի ըլլայ Տայ լեզուն, եթէ, ինչպէս աւանգութիւնը կ'ընէ, իբրեւ Պարթեի արքի մը ի մանուկ տիոց կեսարիա բերուեցաւ եւ Տն կրթուեցաւ: Բայց Տիմ սննիւր այս աւանգութեան շլտաՏնելու եւ Լայոց գարնին ամբողջ պատմութիւնը շատ աւելի բերանել զ'ըլլայ, եթէ, ինչպէս եւ կը կարծեմ, Գրիգորի զարգաց- ման վայրը փոտեղեք Տառեական - Տայական աՏ- մանի ժամերը — Նտեկեսարիա կամ Փղըր Լայը՝: Ասով փոքր Տասակէն թէ յունարեւի եւ թէ Տայերէնի կ'ընար քաջ սեղեակ ըլլալ:

¹ Տե՛ս J. MARQUART, Untersuchungen zur Gesch. von Erän II, 1905 (այ. 1900), էջ 118—123. LIDZBARSKI, Ephemeris der semitischen Epigraphik I 1 (1900), էջ 59—74. I 3 (1902), էջ 319—326. HANS REICHEL, WZKM, XV, 1901, էջ 51—56:

² Ինծի ծանօթ է միայն ΔΣΑΠI կամ ΣΑΠI սեռական կապազովկիական քանի մը դրամներու վայոյ, որ՝ ինչպէս գրանցուելու պատկերներ կ'աՏնէ կա ասան, նշանակաւ է «քրիտոն», եւ այն՝ Այնպիսի գի- յուսեցայ: Գրանցներէ մին կը ծայր Տեռանայէն: Աւրիչ է կը ցուցնէ անուրը Անիսա քաղաքին, որով իբրէջ դեռ անծանօթ է այս քաղաքն ունիցը նաեւ յատու- կան արմատագրութիւն մը. Լճուս. E. CURTIUS: «Ueber ein Dekret der Anisener zu Ehren des Apollonios». Monatsberichte der Berl. Akad. 1886, էջ 646—651, եւ ΔΣΑΠI մասին MARQUART: «Unters. zur Geschichte von Erän» I, 37 եւ յաջ՝

³ Ար. թ. § 157. էջ 79, 58f. այ. LAGARDE = էջ 636, 24—637, 10 (Վենետիկ 1862, 82*) ընդգրկուած է Կրիտիկ, էջ 22, 25—32:

⁴ Այս մասին ընդարձակացրն ցրած եմ արգէն Անապիթ յայտածի մը մէջ, որ Նուսիսեան է Լայոց մանուկան թարգմարներու պատմութեան:

Jedenfalls verstand er genug Griechisch, um den Zuhörern mündlich die Lektionen übersetzen zu können. Nicht so jedoch seine Nachfolger und die grosse Masse des Klerus, der grösstenteils aus den heidnischen Götzenpriestern hervorgegangen war und unter welchem sich, besonders in den südlichen Landesteilen und am nachmaligen Sitze des Katholikos selbst, in Ästiat in Tarauu, viele Syrer befanden. Ein Syrer Daniel, angeblich ein Schüler des Erleuchtlers, soll von diesem zum Landbischof geweiht und zum Generalvikar des Katholikatssprengels gemacht worden sein¹. In dieser Erzählung ist das wirkliche Verhältnis aber sicherlich absichtlich verdunkelt worden. Nach einer sorgfältigen Analyse der in Betracht kommenden Berichte gelangt man zu dem Resultate, dass Ätiasat erst unter dem Katholikos Nerses der Sitz des Katholikats geworden ist, während der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts aber eine gewisse Selbständigkeit genossen und mit Bagavan in Bagrevand und der Reichshauptstadt rivalisiert hat und wahrscheinlich von Süden her durch (mesopotamische oder adiabonische) Syrer, sei es durch Daniel selbst oder einen Vorgänger desselben, bekehrt und gegründet worden ist². Die Verhältnisse im eigentlichen Südarmenien, den später sogenannten Satrapien, die schon seit 297 (wenigstens zum grösseren Teil) zum römischen Reiche gehörten, werden wohl von Anfang an abnor mgewesen sein. Jedenfalls finden wir hier seit der Teilung Armeniens nur syrische Bischöfe und syrisches Kirchenwesen³.

Wir besitzen keine zuverlässige Nachricht darüber, in welcher Sprache Gregor die Liturgie angeordnet hat; da er aber die armenische Kirche dem Metropolit von Kaisarea unterstellt hat, so spricht die Wahrscheinlichkeit dafür, dass die Kirchensprache in erster Linie griechisch war, besonders an den Hauptkirchen. Daneben wird aber in verschiedenen Gegenden von Anfang an auch das Syrische eine Rolle gespielt haben. Pa. Moses Xorenac⁴ behauptet, dass ums Jahr 367 Griechisch die armenische Kirchensprache war und der Renegat Meruzan die griechischen Bücher, deren er habhaft werden konnte, verbrannt, das Studium des Griechischen verboten und nur mehr das des Syrischen⁵ gestattet habe. Diese Angabe lässt sich jedoch nicht kontrollieren: Faustus von Byzanz, bei dem die Greuelthaten des Meruzan einen so breiten Raum einnehmen (von 4, 23—5, 43), weiss von jener angeblichen Verbrennung der griechischen Kirchen-

Ծամնայն զէպօ յունարէն լեզուն բառական կը Տակարար՝ Ընթերցուածներն ունինիրեներան բերանացի թարգմանել կարենալ չափ. ոչ այսպէս սակայն իւր յաճողոնքը եւ կղերին մեծամասնութիւնը, որ Տէրմանոս քուրճ եւ նախարար եւ ապա զարծած՝ Նահեկանք մէկ մասը կը կայմէին բազմութիւն ստորինքը՝ ի մասնաւորի երկրին արեւմտեան կողմերն եւ նոյն յոյ Յարցումը Աշտիշտա քաղաքին մէջ, որ յետոյ կամեողկոտանիտա եղաւ: Ատրի մը Գաննէլը առաջ, իբր թէ Լուսուարէն մէկ աշխերորը, կը պատմուի թէ իւր Արարպետէն քորեպիսկոպոս սծուակ ըլլայ եւ կամեողկոտական թեմին ընդ Տնտեր սեղապահը անուանուած՝ Այս պատմութեան մէջ սակայն, կրնա՞ք ըսել ապահովութեամբ թէ բուն Տանգամանքը դիմամբ մութ թողուած է: Մեր աշխեն եղած տեղեկութիւնները ուշ ուշով եւ ինամով վերաւելով կը Տանիք այն եզրակացութեան թէ Աշտիշտա ներսեա կամեողկոտի որով միայն կամեողկոտական նիտա եղած է, իսկ շորորդ գարու աւալին կրտսն տեսակ մը անկախութիւն մայելած է եւ մշտակի Տանգիտանց՝ Բագրեւանդայ Բագրեւանդին պետութեան մայրաքաղաքին դէմ է անտարակոյտ Տարաւային կողմանէ (միջագետային կամ աղիաբնական) Ատրիներու — ըլլայ Գաննիէն ըլլայ անոր Նախորդներէն մեկուն — ձեւաբով գործի բերուած ու Տիմուած է: Անկանոն ընթացք մը սննեցած պիտի ըլլայ իրաց վիճակը իսկզբանէ անտր բուն Տարաւային Լայտասամի՝ յետոյ սասորպուլութիւնը անուանուած երկրամասերու մէջ, որոնք 297էն սկսեալ (գտնել մեծ մասամբ) Տնօնական պետութեան կը պատկանէին: Ծամնայն զէպօ Լայտասամի բաժանուածն ետքը Տոս կը գտնենք միայն ուրիշ եպիսկոպոսներ եւ սուրբական եկեղեցականութիւնն:

Աստահել տեղեկութեան կը պակսի մեղի, թէ ինչ լեզուա կարգադրած է Ս. Գրիգոր ծէտերը. բայց որովհետեւ Տոյ եկեղեցին կենսորոյ մտարպիտին իշխանութեանը սակ ձգած է, Տուանականութիւնը կը միտ Տաստտուել թէ եկեղեցական լեզուն պիտաւորաբար յունարեն էր ի մասնաւորի գլխաւոր եկեղեցիներու մէջ. միեւնոյն ասան սակայն գտագտան տեղեր իսկզբանէ Տեան ստորերեն ալ գեր մը խաղացած պիտի ըլլայ: Սուս-Մոսկես խորենացի կը պատմէ թէ 367ին Տոյ եկեղեցական լեզուն էր յունարեն եւ Մերուծան Արացողը յունարեն գրեկը՝ զորոնք միանգամ ձեռք կը ձգէր, կ'այլեր, կ'արգելուր յունարեն գրութիւնը եւ թոյլ կու տար միայն ստորերէն ստուած: Այս տեղեկութիւնը սակայն կարելի չէ վերատուգել. Փաստատ Բիզանդացի, որ Մերուծանայ եղեռնական գործքերուն ընդարձակ տեղ մը նուիրած է (Գրիգր Գ. Գլ. 23էն մինչեւ Գրիգր Ե. Գլ. 43) եկեղեցական յոյն գրքերու կարծեցաւ

¹ Faust, 8, 14.
² Siehe die S. 531, Anm. 4, genannte A. bhandlung.
³ So 3, 54, S. 248. — 3, 36, S. 224 heisst es: „er gab Befehl, nicht die griechische Schrift zu lernen, sondern die persische“.

⁴ Փաստատ, Գ. 14:
⁵ Տեա՛ն էլ 532: ծածոթ. 4, յիշեալ յօդուածը:
⁶ Այսպէս Գ. 54, էջ 248. — Գ. 36, էջ 224 կ'ըսուի: „Հարման տայր միւսասանի զգրութիւն յունարեն, ոչ գրութիւն“.

bücher nichts zu berichten¹. Dagegen erzählt er, wie der Patriarch Nerses unter dem König Aršak an verschiedenen Orten griechische und syrische Schulen in allen Gauen Armeniens einrichtete (4, 4 S. 78), die gewiss vor allem einem praktischen Bedürfnisse dienen sollten. Wir dürfen daher annehmen, dass damals sowohl die syrische wie die griechische Liturgie im Lande verbreitet war. Es ist selbstverständlich, dass seit der Teilung des armenischen Reiches im Jahre 384 im westlichen (griechischen) Anteil das Griechische, im östlichen (persischen) das Syrische vorgeherrschet haben wird. Wenn also Łazar P'arpeci sagt, zur Zeit des Maš'oc sei Syriach die Sprache der armenischen Kirche gewesen (c. 10 S. 40), so gilt dies natürlich nur vom persischen Armenien, das damals noch seinen eigenen König hatte.

Jedoch die armenischen Geistlichen, die ihre Bildung in Syrien (d. h. Mesopotamien) holen mussten, brachten es in der Regel nur zu einem sehr mittelmässigen Verständnis des Syrischen, so dass sich krasse Missstände herausstellten, wie sie zu verschiedenen Zeiten auch im mittelalterlichen Deutschland geherrscht haben. Łazar P'arpeci klagt über² "die erschöpfenden Ausgaben für die Kinder unseres Landes Hajastan, welche mit vielen Reisegeldern, weit wegführenden Reisen und langdauernden Übungen ihre Tage in den Schulen des syrischen Studiums verbrachten. Denn die kirchliche Liturgie und die Lesungen der Schriften wurden in den Klöstern und Kirchen der Gemeinden Armeniens in syrischer Lehre abgehalten, wovon nicht fähig waren irgend etwas zu vernehmen und einen Nutzen zu haben die Gemeinden eines derart grossen Landes wegen Unkenntnis der syrisch:n Sprache"³.

Allein die armenischen Verkündiger des Evangeliums hatten noch mit ganz anderen Schwierigkeiten zu kämpfen als ihre deutschen Kollegen. Für diese war es ein Leichtes, mit Hilfe des lateinischen Alphabets — wenn sie schon einmal das nach dem Heidentum riechende alte Runenalphabet oder das von Wulfila erfundene, nach dem Arianismus schmeckende gotische Alphabet in ihrem beschränkten Fanatismus nicht gebrauchen wollten — wenigstens kleinere Gebete, Abschwörungsformeln und ähnliche "Denkmäler" in deutscher Sprache aufzuzeichnen, und wenn sie dem so nahe liegenden Gedanken, dem Volke auch das Evangelium in seiner Sprache zu schenken, aus Bequemlichkeit oder engherzigen kirchlichen Rücksichten keine Folge gaben, so trifft sie dafür das Urteil der Geschichte. In Armenien aber war noch nie eine

այրման մասին ոեւէ լուր հաղորդած չէ: Ընդհակառակն կը պատմէ թէ Բնչպեւ Ներսէս Հայրապետ Աբշարկոյ Թագաւորութեան ժամանակ կարգէր ի անդին անդին զպրոց յաւարէն եւ ասորերն յամենայն գաւառս Հայոց (Գիրք Դ. Գլ. 4, էջ 78), որոնք գործնական կարօտութեան մը պակասը պիտի լրացնէին անտարակոյ: Ղեւոր է ընդունել ըստ այսմ¹, որ նոյն ատեն թէ ասորի եւ թէ -լլյն ծիսակատարութիւնք ասորեանս էր հոյ երկրին մէջ: Բնական է որ 384ին հայական պետութեան բաժանումէն պիտի² արեւմտեան (յաւական) մասին մէջ տիրոջ եղած պիտի լլլայ յաւարէն, իսկ արեւելեան (պարսկական) մասին մէջ³ ասորերէնը: Ուստի երբ Թարգմանի կ'ըսէ թէ Մաշթոցի ժամանակ հոյ եկեղեցւոյ լեզուն ասորիին էր, զէտք է հասկնալ ի հարկէ միայն պարսկական Հայաստանը, որ նոյն ատեն զեւ իւր սեպական Թագաւորն ունէր:

Սակայն հոյ հոգեւորականները, որոնք կրթութիւնն ստանալու համար Աբարի (Միջագետք) գիւղըւ ստիպուած էին, ասորերն լեզուի մէջ առ հասարակ միջին հմտութիւն մը ձեռք կը բերէին, այնպէս որ շոյափոխի անպատեհութիւններ յերեւան կ'ելէին⁴ Բնչպեւ զանազան ժամանակներու մէջ նաեւ միջադարեան Գեղեքմաշի մէջ սովորաբար կը պատահէր: Վ'ողոյն Ղաւար Թարգմանի "անհանելով զմեծ շանն եւ զառուելապետ ծախս մակնացն Հայաստան աշխարհին. որք բազում Թոյնակը եւ հեռագնաց ճանապարհոց եւ բազմաժամանակեայ գեղեքմամբ ժաշէին զուսուրս իւրեանց ի զպրոցս ասորի գիտութեան: Գանդի պաշտան եկեղեցւոյ եւ կարդացմանը բոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս հայաստան ժողովըոցս. յորմէ ոչինչ էին կարող լսել եւ օգտակ ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ լինէր պաշտօնեկէցն աշխատութիւն եւ ժողովըոցս անշահութիւն յանլուութեանն լեզուին ասորւոյ"⁵:

Սակայն ակետարանի հոյ քարոզիչները բոլորովին ուրիշ գծովուրթութիւններու ալ հարկ էին բախել զան իրենց գերման ընկերները. ասոնց համար գերին էր լատինական աղփաբեանց օգնութեամբ — եթէ հեթանոսաբոյր ուռնական հին աղփաբեանք կամ մուսկիլիայի հնարած արեւասունը գոթական աղփաբեան իրենց անձկամիտ մոլեւաւորութեամբ չուզէին գործածել — գունի փոքրիկ աղբիւրներ, երբ մենցուցչական ձեւեր եւ նման "յիշատակարաններ" նշանադրել գերման լեզուաւ, եւ թէ՛ ժողովրդեան⁶ Աւետարանն ալ իր իսկ լեզուաւ ստալու այնպէս բնական քարոզարին գերութեան կամ անձկամիտ եկեղեցական քաղաքականութեան նկատումներով գոհացում էլ չուուն, այս մասին պատմութիւնը կը կարգւայ անոնց իւր վճիռը: Իսկ Հայաստանի մէջ երկրին յատուկ լեզուաւ սող մ'իսկ

¹ 4, 59 wird nur die Zerstörung der Kirchen berichtet.

² Łazar P'arpeci, Venedig 1892, 32e, S. 39—40.

¹ Դ. 59 միայն եկեղեցիներու քանդումը կը պատմուի:

² Ղաւար Թարգմանի. Վենետիկ 1892, 32e, էջ 39—40:

Zeile in der Landessprache geschrieben worden, da kein einziges der damals bekannten Alphabete ausreichend war, die zahlreichen und schwierigen Laute derselben wiederzugeben. Dazu kamen noch die durch die politische Teilung des Landes hervorgerufenen Missstände: die persischen Oberherren des einen Teiles machten immer aufs neue den Versuch, das armenische Volk zum reinen Mazdaglauben zurückzuführen und persische Sprache und Schrifttum unter ihm zu verbreiten, während die im westlichen Teile herrschenden Römier mit Verachtung auf die Barbaren herabsahen und für ihre Sprache und Eigenart natürlich erst recht kein Verständnis besaßen. Nicht alle Metropoliten werden so verständig gewesen sein, wie der grosse Basileios, der darauf Bedacht nahm, für die Bischofstühle von Kleinasien Leute auszuwählen, die des Armenischen mächtig waren (Basil. ep. 187). Erwägt man dabei die Umstände, unter denen Mašt'oc' und Sahak das armenische Volk durch ihre Geistesstat zum kirchlichen und völkischen Selbstbewusstsein erweckt haben, und vergleicht man damit das Danaergeschenk, welches der Franke Pippin im Vollbesitz der staatlichen und kirchlichen Machtmittel dem deutschen Volke beschert hat, so erscheinen er und sein Knappe Winfrid als jämmerliche Wichte gegenüber jenen Geistesriesen. Ein Volk, das solche Männer hervorgebracht hat und als seine Helden verehrt, kann, so lange es ihrem Vorbilde nachtrachtet, trotz Türken, Kurden, Tataren, Persern und sämtlichen Grossmächten nimmer untergehen.

Die Erfindung des armenischen Alphabets durch den seligen Mašt'oc' im Anfange des 5. Jahrhunderts n Chr. ist demnach nicht allein in kirchengeschichtlicher Beziehung merkwürdig als ein Beweis des Bekehrungseifers und der klaren Einsicht des Urheber's in die unerlässlichen Vorbedingungen einer erspriesslichen Tätigkeit der Glaubensboten, wie die um ein halbes Jahrhundert ältere Schöpfung des Westgoten Wulfila: sie bietet auch ein ungewöhnliches kulturgeschichtliches Interesse als die rettende Tat des christlichen Nationalgefühls eines bis dahin literaturlosen Volkes, das kurz vor dem Untergange der staatlichen Selbständigkeit Armeniens dennoch die armenische Eigenart vor dem Aufgehen in fremde Nationen bewahrt und ein verhältnismässig reiches Schrifttum, besonders historisches und theologischen Inhalts, ins Leben gerufen hat: zwei Wirkungen von weltgeschichtlicher Tragweite, in bezug auf welche die kurzlebige Schöpfung des gotischen Bischofs sich in keiner Weise mit der des armenischen Mönches messen kann.

գրուած շէր, վասն զի նոյն ժամանակուան ազգաբնակներն եւ ոչ մին բաւական էր հայերէնի բարձմաթիւ ու զժուարին հնչումները ներկայացնելու. ասոր վայր կու գային կ'աւելնային երկիրն քաղաքական բաժանումն յառաջ եկած անպատեհութիւնները. պարսկական մասին վերին կշիռնուութիւնը նորաւոր փորձեր կ'ընէր հայ ժողովուրդը զուս մազդեականց կրօնին վերադարձնել եւ պարսիկ լեզուն ու մասնաւորութիւնը տարածել անոնց մէջ, մինչ արեւմտեան մասին տիրող Հռոմները անարգանք կը նայէին բարբարոսներու վայր եւ անոնց լեզուին ու առանձնայտութեանց բնականօրէն ու եւ է բժրնում շունէին: Այլ առնել մարտապայլտ այնպէս բանիմաց էր, ինչպէս Վենէ Բարսեղ, որ մասնաւոր ուշադրութեան արած էր Փարս Հայոց եպիսկոպոսական աթոռներուն քննելու հայպիտ մարդիկ, որոնք թաւահանուս ըլլային Տայ լեզուն (Բարս. Թղ. 187): Այս պատճառաւ թէ՛ է նկատներու այն պարագաները, որոնց տակ Մաշտոց ու Մահակ իրենց մարդ պործանելութեամբ կկեղեցական ու ժողովրդական ինքնագիտութեան զարթուցին հայ ազգը, եւ այս գործերին հետ համեմատութեան գննէք զանայեան այն պարգեւը, զոր Պեպինոս փրանկ քաղաքական ու կեղեցական առն միջոց լեզուս է մեռնին ունենալով նուիրեց կերմուն ժողովուրդեան, այն առնէ թէ Պեպինոս եւ թէ իւր զինակիրը Վենֆրիգ' ինքզ թղուկեան կ'երեսան համեմատութեամբ մարդ այն հակառակուսի ժողովուրդ մը, որ իւր ծոցն այնպիսի մարդիկ նման է եւ զուտնոք իրեն իւր զինազնեք կը յարգէ, որպէս թէ անոնց օրինակին հետեւի, անկարելի է որ իւր պատեհապաւ ընելու՝ որչափ ալ թաւորը, քուրդը, թաւարը, պարսիկ ու բոյսթ մեծ պետութիւններն հակառակ ըլլան անոր:

Յ. Բ. Տինգերթրգ գարու սկիզբն երանելոյն Մաշտոցի ազգաբնակ գիւտը բառ այո՞ւ ոչ միայն կեղեցապատմական տեսակետով նշանակալից է իբր յայտնաբարբառ ապացոյց մը՝ գարսի եւանգիս եւ հաւատայ պատգամաբեր հրեշտակներուն շահաւետ գործունէութեան անհրաժեշտօրէն հարկուար պայմաններու մասին Հեղինակին ունեցած պայծառ տեսութեան, ինչպիսի էր արեւմտեան գրեթէպի Վուլգիլասի կէս գարու շափ երկիցայն ստեղծագործութիւնը, այլ նաեւ կը ներկայացնէ մեզ քաղաքակրթական-պատմական անպայման շահագրգռութիւն մը՝ իբրեւ փրկութիւնաբեր գործը ջայնավայր մասնաւորութեանն զուրկ ազգի մը բրիտանեական ազգային զգածման, ազգի մը՝ որ Հայաստանի քաղաքային անկախութեան կորստենէն զիչ մ'առաջ իսկ զիտցաւ պատգաննել հայ առանձնայտութիւնը օտար ազգի մը հետ համեմատելու վտանգին դէմ, եւ կեննք տալ յարաբերաբար հարուստ մասնաւորութեան մը, զիտարաբար պատմական եւ ստուածաբանական բովանդակութեամբ: Ահաւասիկ երկու մարդիկը՝ որ պատմական նշանակութիւն ունին, որոնց թով գրեթէպի եպիսկոպոսին սակաւակեաց ստեղծագործութիւնը հայ կրճարորին գործին հետ ու եւ է կերպով չի կնար շարժուի:

Freilich die Sangeskunst, die ehedem auch in Armenien kräftig geblüht haben mag, sank mit den alten heidnischen Balladen unwiederbringlich ins Grab. Dafür aber erstand eine verhältnismässig reiche historische Literatur, welche uns nicht bloss gestattet, die Geschichte Armeniens vom Anfang des 4. Jahrhunderts an mit hinlänglicher Deutlichkeit zu verfolgen, sondern uns auch erst in den Stand setzt, die Verhältnisse in Persien und den Kaukasusländern zu rekonstruieren. Welches Volk des Mittelalters vermochte sich aber zu rühmen, sei es in der Volkssprache oder im allein seligmachenden Latein der Beschreibung des Heldenkampfes Wardans und seiner Gefährten von Elise Wardapet etwas Entsprechendes an die Seite setzen zu können? Auch die rein theologische Literatur hat einige ganz achtungswerte Leistungen aufzuweisen. Ich erinnere nur an Ezniks Widerlegung der Sekten.

Das Alphabet des Maät oder setzt eine so wunderbare Erkenntnis des eigenartigen armenischen Lautsystems mit seinen Konsonantenhäufungen bei dem Erfinder voraus, dass wir demselben unsere Bewunderung nicht versagen könnten, selbst wenn er sich darauf beschränkt hätte, ein fremdes Alphabet auf das Armenische anzuwenden und mit einer Anzahl von Zeichen zu bereichern. Allein die Geschichte der Erfindung selbst ist noch keineswegs aufgeklärt und namentlich über die Grundlage des armenischen Alphabets ist man noch immer im unklaren. Hieran knüpfen sich für den Geschichtsforscher Fragen, die für das etwaige Vorhandensein schriftlicher Aufzeichnungen in Armenien vor jenem Ereignis und die Art und Weise der Ueberlieferung derselben von Wichtigkeit sind.

Es ist von vornherein selbstverständlich, dass bereits vor der Erfindung einer nationalarmenischen Schrift mindestens der königliche Hof für den diplomatischen Verkehr sowie für das Steuerwesen einer Kanzlei bedurfte. Ps. Moses Aor. I. 3 S. 7 verbreitet sich hierüber, indem er die alten armenischen Könige tadelt, weil sie für die Aufzeichnung ihrer Taten nicht in gleicher Weise wie die Chaldäer, Assyrer, Aegypter und Hellenen Sorge getragen hätten, in folgender Weise:

„Aber es wird vielleicht einer sagen: weil nicht bestand Buchstabe und Schreibkunst zu der Zeit, oder wegen der verachtenden Kriege, welche dicht hintereinander unablässig¹ über (sie) kamen.

Allein dies wird (von mir) nicht für wahr gehalten. Denn es finden sich auch Zwischenräume (zwischen) den Kriegen, und die Schrift der Perser und Griechen, in denen gegenwärtig von den Besitzungen von Dörfern und Gauen sowie auch ihrer eigenen Häuser, und von allgemeinen Prozessen und Verträgen noch jetzt bis auf uns sich

¹ Անհատ

Բնականաբար երգած հանութիւնք, որ յառաջ
 Հայաստանի մէջ ալ կատարելապէս ծաղկած
 պիտի ըլլայ, հեթանոսական հնաւանդ գեղօններու
 հետ միասին գերեզման իջաւ անդարնի: Սակայն
 ստոր յայդորդեց յարարերութեամբ ճշի պատմա-
 գրական մատենագրութիւն մը, որ մեզի թող կու
 տայ՝ ոչ միայն շրջաբեր գործէն սկսեալ բառակա-
 նաչափ յատակութեամբ Հայոց պատմութեան խոր-
 շերքը թափանցելու, այլ նաեւ ի վառակի կը դնե
 զմեզ՝ պարսկական եւ կովկասեան երկրներու յա-
 րարներութիւնները վերակայեցնելու: Միջին դարու
 մը ժողովուրդը պիտի կարենար պարտիլ թէ, ըլլայ
 իր իսկ լեզուաւ եւ կամ միայն երկնակցացիչը
 լատիներէնով՝ Վարդանայ եւ ընկերացը գիւ-
 ցադեական պատերազմին՝ Եղեշէի ստորագրու-
 թեան համապատասխան գրութիւն մը հրա-
 պարակ հանել կրցած է: Չուստ աստուածա-
 բանական մատենագրութիւնն ալ ունի քանի
 մը պատկառելի աշխատանքութիւններ. կը յիշեմ՝
 միայն Եղեշէի՝ Ընդդէմ Աղանդոցը:

Մաշտոցի ազիտերաբ հայ յատուկ լայնա-
 կան դրութեան, որ ինչ և բաղաձայններով, այն-
 պիտի գործանալի ծանօթութիւն մը կ'ենթադրէ
 Հնարդին քով, որ շէինք կենար դանաւ անոր մեր
 մեծ հիացողն, նոյն իսկ եթէ գոհացած ըլլար
 ստոր ազիտերա մը հայերէնի յարմարելով եւ
 քանի մը նշանագրերու յաւելմամբ նոյն ճոխա-
 ջընելով միայն: Բայց զոր դիւտի պատմութիւնը
 տակաւին լուսարեանուած չէ եւ գիշաւորարար հայ
 ազգաբաններու սկզբնական հիմք մթութեան մէջ
 թաղուած է գիւս: Պատմութիւնը մասնագետին
 առջեւ այստեղ այսպիսի խնդիրներ կ'ընեն,
 որոնք այդ դեպքէն յառաջ Հայոց մէջ նշանա-
 գրերու գոյութեան եւ անոնց աւանման կեր-
 պին ու եղանակին համար կարեւորութիւն ունին:

Եստակապէս սրբէն բնական է, որ ազ-
 գային հայ գրի գիւտէն յառաջ սրբէն գոնէ ար-
 քունիքը՝ ինչպէս գիւտագրական յարարութեան
 թիւններու նոյնպէս հարկերու համար պետք ունէր
 գիւտանասան մը: Առտ-Մովսէս խորենացի (Ա. Գ.
 էջ 7) այս մասին ընդարձակ կը խօսի՝ երբ հայ
 թագաւորները կը պարտուէ, թէ իրենց գործ-
 քերը գրով գրոյմելու չունէին այն փոյթը զոր
 կը տածէին Քաղէտցիէ, Ասորեստանցիք, Ե-
 զիպպացիք եւ Ելմները, հետեւեալ կերպով:

«Այլ ասիցէ որ արդեօք. վասն ոչ լինե-
 լը զիր եւ դպրութիւն ի ժամանակին, կամ
 վասն պէպէտ պատերազմացն, որ կուս զմիմանց
 զկնի անհետ՝ ի վերայ գային:

Այլ ոչ արդարեւ այստեղի կարծեցեալ լինի.
 քանից գտանին եւ միջոցը լեալ պատերազմացն,
 եւ գիր Պարսից եւ Եռունց, որովք այժմ՝ Գիւղից
 եւ դաւառաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց ա-
 ուսնանականութեանց, եւ հանուրց հակառակու-
 թեանց եւ դաշտնոյ այժմ առ մեզ գտանին ան-
 բաւ զըուցաց մատանիք, մանաւանդ որ ի սեփհա-

¹ կը թարգմանուի unablässig (անզգար),

vorfinden unzählige Protokollrollen, zumal was über die Erbfolge in den Adelsvorrechten der Sepuhst handelt. Allein mir scheint, wie heute, bestand auch bei den alten Armeniern eine Abneigung gegen Wissenschaft und verständige Sängler.“

Moses setzt also voraus, dass in vorliterarischer Zeit in Armenien persische und griechische Schrift (und Sprache) in öffentlichen und privaten Dokumenten zur Anwendung kamen, und es ist von vornherein nicht unwahrscheinlich, dass in den westlichen, an römisches Gebiet grenzenden Landesteilen die griechische Schrift vielfach verbreitet war, obchon griechische Inschriften auf grossarmenischem Boden (östlich vom Euphrat) bis jetzt so gut wie keine gefunden sind¹. Allein, dass noch zur Zeit des Moses (9. Jahrhundert)² derartige Dokumente aus vorliterarischer Zeit vorhanden gewesen sein sollten, ist höchst unwahrscheinlich, und da wir die Quelle für jene Angabe des Ps. Moses nicht kennen und sie sehr wohl aus einer Reflexion über die ihm aus Faustus von Byzanz, Lazar P'arpeci und Efiše bekannten politischen und kulturellen Zustände Armeniens entsprungen sein kann, so müssen wir auf dieselbe für unseren Zweck verzichten.

Nicht weiter bringen uns einige andere Angaben des Ps. Moses. König Xosrow I. (bis ca. 250 n. Chr.) soll im Kaukasus als Zeichen seiner Herrschaft eine Säule mit einer griechischen Inschrift errichtet haben (2, 65), und König Trdat lässt angeblich in der Festung Garni zum Andenken an seine Schwester Xosrowiduxt eine griechische Inschrift anbringen (2, 90). Diese angeblichen griechischen Inschriften armenischer Könige entsprechen zu sehr den bekannten philhellenischen Neigungen des Ps. Moses, als dass man darauf an und für sich irgend welches Gewicht legen dürfte. Noch viel weniger darf man sich natürlich zugunsten dieser angeblichen Inschriften auf die griechischen Münzen der vorarsakidischen Könige von Grossarmenien³ berufen⁴; denn die Arsakiden von Grossarmenien haben so gut wie überhaupt nicht ge-

hört⁵! *պատուութեան պայտառութիւն: Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինն Հայաստանեայց լեւել անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց բանուորաց,*

Ըստ այսմ Մովսէս կ'ենթադրէ թէ անգիր ժամանակ մէջ թէ Հասարակարան եւ թէ առանձնական վարչադրերու եւ յիշատակարաններու Համար Հայաստանի մէջ կը գործածուէին պարսիկ եւ յոյն գրերն (ու լեզուներ): Եւ ի յառաջագուծն անհասանական չէ, որ արեւմտեան՝ Հատվմեական սահմանագծերուն կից երկրամասերուն մէջ յաւնական գիրն աւելի տարածուած էր, թէեւ մեծ-Հայաստան երկրին մէջ (Եփրատի արեւելեան կողմը) մինչև հինգ րորեկցէ յունական արևանագրութիւն գտնուած չէ: Ասկայն թէ Մովսէսի ժամանակ գեռ. (Յ. դար)⁶ անգիր ժամանակէն Քայանք այնպիսի յիշատակարաններ գոյութիւն ունէին, շտա անհասանական է. եւ որովհետեւ մեծք Սոյն-Մովսէսի տուած անդէկութեան աղբիւրը չենք ծանշար եւ այժմ շտա յու կրնայ խորհանցայ՝ Փարսոսեն, Փարսկցիեն եւ Եղիշէեն ծանօթ՝ Հայաստանի քաղաքական եւ քաղաքակրթական հանգամանքերու անգրագրութ մէկ խորհրդածութեան ծագիլ, այս պատճառաւ մեր նպատակին համար աւելորդ կը կործենք ասոր վրայ ծանրանալ:

Ասկայն ծառայութիւն չեն մատուցաներ խորհանցայ տուած ուրիշ քանի մը տեղեկութիւնները. կը պատկ թէ խորով Ա. (Յ. Բ. Գրեթէ մինչև 250) կովկասի մէջ ի նշանակ իւր տերութեան, հելլենացի գրով արձան Հաստատած ըլլայ (էջ 145) եւ Տրգատ, ինչպէս կ'ըսուի, Գաւնի ամրոցին մէջ ի յիշատակ իւր քրոջ խորովիցիայ յիշատակարան մը կանգնել կու տայ հելլեն գրով (էջ 177): Հայ թագաւորներու իրեն թէ կանգնած այս հելլենագիր յիշատակարանները խորհանցայ յաւնարական ծանօթ պատման շտա համապատասխանելով, պէտք չէ ըստ ինքեան « եւ է ծանրակշռութիւն տայ անոնց: Այս իր թէ կանգնուած յիշատակարաններուն ի չորհո՞ւ չենք կրնար բնականաբար Մեծ-Հայաստանի՝ նախորդական թագաւորներու յոյն գրանները վկայութեան բերել⁷, ըստ որում մեծ

¹ *Տրքսի, սեպուհ* oder eigentlich *սեփուհ, wie das Adjektiv սեփական, *sephakan* zeigt, ist eine Uebersetzung des iberischen *sepe-cuti*. Das zum Suffix gewordene *-uh*, fem. *-urhi*, *-uhi*, entspricht dem ap. *puhra*, „Sohn“.

² Eine Ausnahme bildet die von C. F. LEHMANN aufgefundenen Inschrift von Maijäfärgin-Tigranakert, welche der glückliche Erfinder dem König P ap zuschreibt. S. dessen Werk „Armenien einst und jetzt“, I, Berlin 1910.

³ In einem Aufsätze über den sogenannten Mar Abas Mourcaoi werde ich zeigen, dass dieser erst in die erste Hälfte des 9. Jahrhunderts und Moses Chorenacii's Geschichte von Armenien in die zweite Hälfte dieses Jahrhunderts, aber vor die Krönung Abots des Grossen fällt.

⁴ Vgl. E. BABELON: „Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène“, p. CCI—CCVI, 213 bis 216, Pl. XXI, 1—21.

⁵ So A. v. GUTSCHMID: „Kl. Schriften“, III, 401.

¹ Միտում կամ բուծ Գրիգոր, ինչպէս Իվանով անվանել կը ցուցնէ զայցի. Իվանով բառին ի մարտնեւ թիւնն է ասի, Իգ. Իվանով, ասի մասնակէ կը համապատասխանէ հոյ. *puhra* = *գրի*:

² Բայտառութիւն մը կը կոչուի C. F. LEHMANN-ի Կիլիկիոս-Տիգրանակերտ մէջ գտած արևանագրութիւնը, զոր բախտաւոր գտիչը կը վերագրէ Պրոք Քոմաւորին: Տես նոյնին գործը „Armenien einst und jetzt“, I, Իերթն 1910:

³ Մար Աբաս Մծաւորացայ մասին գրած մէկ յոգուածի մէջ պիտի ասպարջանեմ թէ. այն անհնարութիւնը իններորդ պատման կիսուն ծագկան է եւ թէ խորհանցայ պատմութիւնը անգրուած կրնայ կեանք գրուած է՝ Աշտ մեծ պատկուած յառաջ:

⁴ E. BABELON: „Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène“, p. CCI—CCVI, 2136 մինչև 216, Pl. XXI, 1—21.

⁵ Ասկայն A. v. GUTSCHMID: „Kl. Schriften“, III, 401:

prägt. Wenn dagegen Koriun von Mašt'oc' sagt: „In den Tagen der Kindheit unterrichtet im hellenischen Schrifttum kam er, langte an in der Provinz der Arschakunier, der Könige von Grossarmenien, blieb in der königlichen Kanzlei, um Diener zu werden des vom König gegebenen Befehles“, so scheint allerdings der Zusammenhang darauf zu führen, dass damals die Kanzleisprache des armenischen Hofes griechisch war. Diese Schlussfolgerung wird indessen durch die Erwägung hinfällig, dass Armenien damals keinen eigenen König hatte, sondern unter persischer Oberherrschaft stand und im Namen des Königs der Könige von einem einheimischen *hazavapet* (Reichsverweser) verwaltet wurde¹. Dieser musste sich aber in offiziellen Aktenstücken und im Verkehre mit der Zentralregierung zweifellos des Persischen bedienen. Die Stelle wird also mit weit grösserer Wahrscheinlichkeit so zu interpretieren sein, dass Mašt'oc' die hellenische Schrift schon in seiner Heimat *Нач'ека* bei Aštīstāf erlernt hatte — der Katholikos Nerses soll ja an verschiedenen Orten in allen Gauen Armeniens Schulen (*գրարաց*, eigentlich Schreibschulen) im Griechischen und Syrischen angeordnet haben² — und dann in der königlichen Kanzlei, was sich für den Leser von selbst verstand, auch das Persische erlernte.

(Fortsetzung folgt.)

Dr. Jos. Marquart.

¹ Koriun, Venedig 1894, 8° S. 13—14.

² Siehe die oben S. 531, Anm. 4 erwähnte Abhandlung.

³ Faust. 4, 4 S. 78.

Հայաստանի սըլ-խոնիւնէրէ ըստ ինքեան գրած կրիած շին: Երբ ընդհակառակն Կորիւն Մաշտոցի մասին կը հաստատէ թէ «ի մանկութեան տին վայելեալ հելլենական գրութեամբն, եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց Հայոց մեծոց, կացեալ յարուսական գիւանին, լինել պատու որ արքայատուր հրամանն», պատմութեան կապակցութիւնը կը թուի հոն յանդիլ թէ նոյն տանն հայ արքունեաց գիւանական լեզուն յաւարել էր: Միայն թէ այս եզրակացութիւնը կը խախտուի խորհրդածութեամբ թէ Հայաստանն ունչ միջնորդ շունէր իւր սեփական թագաւորը: այլ դուրսի վերին իշխանութեան ներքեւն էր եւ Արքայից Արքային անուամբը ինկի հազարպետէ (Reichsverweser) մը կը կառավարուէր³: Այս հազարպետը սակայն պաշտօնական գրութիւնները եւ կենդրոնական կառավարութեամբ յետնեցած յարարութիւններն անտարակոյս կը կատարէր պարսկերէն լեզուաւ: Կորեան տեղիքն ըստ այսմ մեծագոյն հասանակատմութեամբ սյապէս պէտք ենք մեկնաբանել թէ Մաշտոց յոյն գրութիւնը ուսած է հայերէնից, Աշտիշատի մօտ Հայեկաց գիւղը — կը պատմուի արդէն թէ Կերեւս կաթողիկոսի տեղին տեղին յամենայն գաւառս Հայոց կը կարգէր գրարաց (= Schreibschulen) յոյն եւ ասորի լեզուներու⁴ — եւ արքունական գիւանին մէջ, ինչպէս ընթերցողն անմամբ արդէն կը հասկնայ, սորվեցան նաեւ պարսկերէնը:

(Շարունակելի)

ԴՏՏ. ՈՂՉՄ. ՄԱՐԿՈՒՄՏ

Թարգմանեց չ. Ա. ՎԱՐԳԱՆԻԱՆ

¹ Կորիւն, Վենետիկ 1894, 8° էջ 13—14:

² Հմմտ. մեր վերջ, էջ 532, ծանօթ. 4, սխառ յօդուածը:

³ Փոստուր. Գ., 4, էջ 78:

ԳՐԻԳՈՐԻ ՄՇԿԻՍԻԱՍԻ «ԳՆՄՈՐՏՆԵՆԻ»,
ՇՄԲՈՂՉՈՒՆԻ ԼՈՐԵՆՏԻՍԸ

(Շարունակելի)

11.

Ստորոգեալ թեզ սրողոստիկոսեան¹
Անն (սարգսիւն) Կեւ Կեւսեան

Փարնակապէտ² ոգեցից³, ոչ իբրու
Կարապետ Գոց (Կոնոն), ու էր

տարբերուն⁴, այլ տրամակրէ⁵,
անպէտ, ուլ գաղափարային,

փատողանալ⁶ եւ շորթել⁷ ի ներացիկ⁸
Բարնուլ եր ինչոսոս լինել է պէտքէ

մակառութիւն⁹ ներում¹⁰ նպաստ
Տիւն-Տիւն- ըստ որում նոսր
[Էր]

եղելոց առ ի մէնջ¹¹, ստոգասցիւ¹²:
Եղէր է Կեւ, զբարնու:

Ի՞նչ տուած թարգմանութիւնն կը տեսնէ ընթերցողը թէ շատ որչա եւ նշանակալից միտք մ'ունի Մագիստրոսի ըսածը, եւ սակայն քանի մը բառերու գրութեան նկատմամբ մեծ խառնակութիւն յառաջ եկած է ձեռագրաց մէջ:

1. Սրողոստիկոսեան = գիտնական: Դաստիարակ, յի. σχολαστικός բառը, որ կը նշանակէ ի մէջ այլոց, «գիտութեան մը պարագող, գիտնական», կը գտնենք այս բառը Կարապետի ձեռագր. 7 — Տրդ գրարու գրուածոց